

- германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – У 2 тт. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1968. – С. 370.
31. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 114.
 32. Там само, арк. 105-106.
 33. Там само, арк. 114.
 34. Там само, арк. 113.
 35. Тищик Б. Вказ. праця. – С. 275–276.
 36. Декларация Верховного совета Антанты о временных восточных границах Польши (8 декабря 1919 г., Париж) // Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: «Основи», 1994. – С. 118–119.
 37. Черчилль У. Вказ. праця. – С. 238–239.
 38. Договор между делегатом Директории Б. Курдиновским и премьер-министром Польши И. Падеревским (24 мая 1919 г., Варшава) // Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: «Основи», 1994. – С. 118.
 39. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под редакцией проф. Ю. В. Ключникова и Андрея Сабанина. III. Мир в Нейи. – М.: Издание Литиздата НКВД, 1926. – С. 24.
 40. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под редакцией проф. Ю. В. Ключникова и проф. А. В. Сабанина. V. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. – М.: Издание Литиздата НКВД, 1927. – С. 40.
 41. Тищик Б. Вказ. праця. – С. 278.
 42. Тезисы аграрной политики в Польше. [7.XI.1920] // Польско-советская война. 1919–1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы). – У 2 тт. – Т. 2. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 19.
 43. Политическое соглашение между Чехо-Словацкой республикой и Польской республикой, заключенное 6 ноября 1921 г. // Международная летопись. – 1924. – № 1. – С. 68–69.
 44. Никольсон Г. Вказ. праця. – С. 215.
 45. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky // Centrum CEP pro Ekonomiku a Politiku. – 2010. – № 83: Československá ústava 1920. Devadesát let poté. Sborník textů. – S. 115–116.
 46. Ллойд-Джордж Д. Вказ. праця. – С. 471–475.

Надійшла до редакції 8.11.2014 р.

ББК 63.3(2)623

ОБРАЗ «ВОРОГА» В ЕКОНОМІЦІ СРСР 1945–1953 РР. НА ПРИКЛАДІ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «КРОКОДИЛ»)

Л. Б. Лихачова, А. В. Яковлев

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується формування образу внутрішнього «ворога» у сміховій культурі СРСР в післявоєнний період. Аналіз вербальних та візуальних матеріалів сатиричного журналу «Крокодил» дозволяє виявити, кого саме влада «призначила» винним

за прорахунки в сільському господарстві та промисловості. На основі інформативності джерела була визначена мета використання пропагандою явища сатири для боротьби з внутрішніми «ворогами» радянської влади.

Ключові слова: образ «ворога», пропаганда, сміхова культура, сатира, сільське господарство, промисловість.

У радянський період економічний розвиток країни висвітлювався упереджено. Досягнення трактувалися як успіхи правлячого кола, а ось прорахунки та недоліки приписувалися підступам численних ідейних ворогів, які заважали побудові «світлого майбутнього». З багатого досвіду радянських пропагандистів ми виділяємо конкретний напрямок – створення образу внутрішнього та зовнішнього «ворогів» у сміховій культурі.

Образ «ворога» є одним із найважливіших аспектів громадської свідомості, тобто сприйняття «чужого» крізь призму «свого». Система «свій-чужий» виникає в світогляді людини з того моменту, як вона починає усвідомлювати себе як особистість. «Чужі» разом зі «своїми» грають важливу роль у становленні єдиного колективу, бо наявність «чужих» ставить питання: хто такий «я» і хто допоможе «мені» захиститися від «них». У СРСР ця система стала одним з ключових державних базисів, символом ворожих сил держави і політичним інструментом правлячої еліти. Боротьба з ворогом давала почуття приналежності до радянської системи і формувала лояльність людини до неї. Образ «ворога», сформований радянською пропагандою, зіграв важливу роль в об'єднанні суспільства для перемоги, що і зумовлює актуальність обраної теми. Вивчення даного образу в період повоєнного відновлення народного господарства дозволяє краще зрозуміти цей відтинок часу, його психологію. Актуальність роботи зумовлена також тим, що система «свій-чужий» і в теперішній час використовується як інструмент тиску на соціум, а також у відносинах між державами.

Для того, щоб надати даним образам риси несерйозності, поверховості, сформувати впевненість у можливості їхнього швидкого подолання, радянські ідеологи використовували засоби сатири. Завдяки сміховій культурі народ легко запам'ятовував ті явища, з якими необхідно боротися, тих людей, які по своїй волі чи примусу приносили, нехай і незначну, шкоду державі. Однією з найяскравіших сторінок зображення внутрішнього «ворога» у сміховій культурі є відновний етап народного господарства, а також час сталінізму, тобто період, коли радянська людина стикається з новою повоєнною дійсністю всередині держави.

У сучасній вітчизняній історіографії повоєнного періоду досі переважають дослідження, що стосуються воєнно-політичних та економічних її аспектів, а проблеми світогляду, пропаганди залишають широке поле для вивчення. В 1960-і рр. з'явилися поодинокі роботи, що зачіпали соціально-психологічний аспекти сприйняття образу «ворога». Оскільки проблема формування та функціонування «образу ворога» носила міждисциплінарний характер, перші дослідження належать вченим, що працювали в міждисциплінарних областях історії, психології та філософії: А. Я. Гуревич, Б. Ф. Поршнев та інші [1]. Останній підкреслив значення образу «ворога» для історії та важливість його вивчення. Після розпаду СРСР відбулася зміна в оцінках системи пропаганди та її впливу на свідомість, були виявлені проблемні і дискусійні моменти. Серед досліджень кінця ХХ–початку ХХІ ст. треба відзначити дослідження І. Б. Гасанова, присвячені особливостям еволюції національних стереотипів і проблеми формування національної нетерпимості [2]. А. В. Фатеев не тільки розглянув особливості образу «ворога» після війни, а також приділив увагу таким теоретичним питанням, як поняття «образ ворога» та механізм його створення [3]. Він також дав класифікацію «ворогів» того часу.

Виходячи з аналізу історіографії, метою статті є викриття образу «ворога» в економіці СРСР у повоєнний період і його відображення у сміховій культурі СРСР аж до смерті Сталіна. У якості головного джерела використаний сатиричний журнал «Крокодил». Проблема створення образу внутрішнього «ворога» у сміховій культурі СРСР саме на цьому етапі не була темою масштабного дослідження, тому стаття має наукову новизну.

Важливим джерелом при вивченні образу «ворога» у СРСР є періодична преса. Це пояснюється тим, що вона відігравала помітну роль у суспільстві, була не лише засобом масової інформації, але й потужним чинником агітації та пропаганди, особливо в регіональному контексті. Вибір журналу «Крокодил» як джерела дослідження не є випадковим. Це сатиричне видання було найбільшим в СРСР – його тираж сягав 6,5 млн. екземплярів. Журнал не тільки відображав феномен «ворога», а саме задавав його образ для суспільства.

Із закінченням війни радянський народ зіткнувся зі складною проблемою – перебудовою народного господарства з воєнного лада на мирний. Нове будівництво почалося з високого рівня ентузіазму народу, бажання людей скоріше вивести державу з кризи. Перед сільським господарством стояло завдання – нагодувати багатомільйонне населення країни. Засуха, неправильна політика партійного керівництва і, як наслідок, голод, породили серед народу безліч розповідей про «ворогів», які своїми діями і поведінкою зривають намічені партією основні завдання для будівництва процвітаючого майбутнього. Мета пропагандистам була ясна – переключити увагу громадян, а також всю їхню ненависть на тих, хто був у цьому «винен». Під удар пропаганди потрапили як прості працівники колгоспів, так і їхні керівники.

Для початку треба відзначити важливу деталь: не всі негативні прояви в життєдіяльності радянських людей були вигаданими. Пропагандисти підсилювали та перебільшували ті події та негаразди, що відбувалися на місцях. У карикатурах використовувався принцип «акцентування на негативі».

Часто голови колгоспів керували своїми колективами з кабінетів, не маючи уявлення про те, що відбувається на фермах, про рівень урожаю, якість робіт. Керувати, на їхню думку, – збирати інформацію і давати вказівки. У кабінеті є все, що потрібно для роботи: сигарети, телефон, чистий папір, чорнило і перо. Біла сорочка і костюм в ідеальному стані – родзинка зовнішності голови колгоспу тих часів [4]. А якщо ж такий керівник і виїжджав за межі свого господарства, то робив це для «галочки», дуже швидко – зі швидкістю «п'ятнадцять колгоспів на годину». Погляд на зосередженому обличчі спрямований уперед, як полководець міцно стискає в руках туго набитий паперами портфель. Не заїжджаючи до правління колгоспу, секретар райкому мчить «гастрольною поїздкою районом», розганяючи по дорогах курей і собак [5]. Під час руху автомобіля вони встигали на ходу відразу ж привітатися і попрощатися з робітниками, таким чином, об'їжджаючи весь район, не звертали уваги на помилки і прорахунки або на заслуги колгоспників [6].

Траплялося так, що керівники господарств, користуючись своїм службовим положенням, «ставили» на державне утримання власну худобу і птахів. Доглянута, вгодована корова тільки харчується на колгоспній фермі, а живе в садібі «самого» голови колгоспу; півень, який щодня будить на роботу керівника, гідний нарахування трудоднів [7]. А в деяких колгоспах «непомірно багато витрачається худоби на так звані внутрішньогосподарські потреби»: голова особисто перевіряє якість відгодівлі молодняка на фермах не від великої любові до тварин, а від переживань за якість м'ясних страв на своєму столі. Тому і погодує краще, і спинку почухає, і в мішок засуне, щоб забрати додому [8]. Підтвердження цьому знаходиться не в одному господарстві, і навіть не в одному районі і області. Бенкети в сімейних колах голів колгоспів призводили до розбазарювання тисяч овець, коней та великої рогатої худоби.

У таких керівників на столах завжди були різноманітні м'ясні страви, походження яких ні в кого не викликало сумнівів – колгоспні пташники і ферми [9]. По факту – злодійство. Тепер зрозуміло простій людині, куди йдуть народні кошти.

Нечесні керівники колективних господарств відрізнялися надзвичайною хитрістю, поєднуючи роботу на благо країни з роботою в особистому присадибному господарстві, якому приділяли набагато більше уваги і часу, ніж колгоспу і радгоспу. Адже власні корови, свині, вівці, гуси, кури, качки вимагали багато часу та коштів. Однак особа такого «господарника» не затьмарена втомою, навпаки – на обличчі посмішка, адже все це він робить не на шкоду собі і своїм грошам [10]. Такі керівники суворо контролювали витрати кормів, так як більша їх частина йшла саме на прокорм особистого поголів'я. Навіть глибокий сніг не заважав їм підбирати сіно, що падало з рухомої вантажівки [11]. Цілком не дивно, що в таких господарствах займаються штурмівщиною, залишають свинарники і корівники до осені без дахів, вікон і дверей, трактори та плуги взимку залишаються на вулиці, як і головний скарб – прибране зерно [12].

Проблемі своєчасної підготовки сільськогосподарського інвентарю до весняних польових робіт і ремонту техніки безвідповідальні керівники не приділяли належної уваги: діти щосили грають у сніжки, а в господарстві «ще снігозатримання не проводили» [13]; щити для снігозатримання зробили, але не поставили («Десь під снігом валяються») [14]; не дотримувалися терміни ремонту («Тільки що підготувався до зими – сніг розтанув; почну готуватися до весни – сніг повалить») [15], а іноді цей ремонт і не розпочинався [16]. Врятувати стан справ могли, приміром, два поросся, передані безкоштовно директору МТС для прискорення ремонту («двигун у дві пороссячі сили» виводив трактора на поле) [17]. А в деяких господарствах робочий реманент, запасні деталі техніки взагалі можна було відшукати тільки навесні, коли розтане сніг, і все кинуте обладнання нагадає про себе [18]. Іноді начальницьке «байдикування» доводилося маскувати тим, що давала матір-природа. У звітах завжди все було красиво: організований своєчасний відліт птахів (масова міграція перелітних птахів на південь), забезпечено стовідсотковий листопад (скидання деревами листя), ліквідована плінність річки (мороз скував річку), створені умови для масового випадіння снігу (зимові снігопади). А ось те, що стосується колгоспного майна (не відремонтоване овочесховище, не утеплені приміщення для худоби), – «ці дрібниці бліднуть на фоні зазначених вище успіхів» [19].

Зовні такі начальники на карикатурах виглядають дуже солідно: дебелиа кремезна постать, повне кругле обличчя; одяг завершує картину – хутрянні шапки, кожухи і шуби, шкіряні портфелі, набиті планами, наказами і директивами. На обличчі не спостерігається ні краплі провини.

Але, навіть не зважаючи на халатні дії керівництва, урожай був на високому рівні, хоча врятувати його вдавалося не завжди. Замість будівництва критих токів у деяких господарствах обмежувалися розмовами і рішеннями на папері. На малюнках урожай зображувався у вигляді величезного мішка з вусами й бровами із стиглих тугих колосків, він намагався захистити себе від опадів безглуздою парасолькою, зробленою з ручок, фломастерів та олівців, на яких трималися аркуші паперу з протоколами, вказівками, інструкціями та постановами. Питання про дії з порятунку врожаю адресувалися чиновнику, що розміщувався в нижньому куті малюнка в розмірі 1:5. Він сидів, склавши руки перед телефоном і чорнильницею. Кошик для сміття наповнений списаними паперами, яким чиновник і приділяв стільки часу [20].

У деяких господарствах не всі сільськогосподарські культури вважалися першочерговими, і протягом багатьох років не виконувався державний план їх посіву. Карикатури по даній темі зображували батальні сцени, де «другорядна» кукурудза намагається взяти штурмом обласне управління сільського господарства. На перед-

ньому плані ми бачимо переговорників – два повних кукурудзяних качана з біноклями, планшетами і компасами, які штурмують обнесу колючим дротом будівлю, у якій засіли з ручками і чорнильницями напереваги чиновники, які не хочуть допустити на поля додаткову культуру. Зображені вони маленькими, кволими, лисими чоловічками, які на тлі кукурудзяних качанів виглядають комічно – кукурудза виглядає переможницею [21].

Поганий стан справ господарства чиновники на місцях намагалися не показувати центру – завдяки оковамилюванню керівників господарств цифри у зведеннях і звітних доповідях завжди були перебільшені. А ось колгоспи до весняної сівби не готові, зате керівництво одягнене в новий костюм, чисто виголене і підстрижене, а приміщення прикрашене для свята [22]; дані про роботу на чайних плантаціях плачевні, але керівництво колгоспу не сумує, «підливаючи воду в «рідкі зведення», воно не втрачає життєрадісність ні за яких обставин [23].

Не завжди помилки здійснювалися керівництвом господарств. Іноді проблеми «падали» зверху. Ще до пленуму у вересні 1951 року в «Крокодилі» висміюються прорахунки міністерств і науково-дослідних інститутів, які, не вникаючи в проблеми сільського господарства, спрямовують і керують, не знаючи суті питання. Підтвердження цьому ми можемо знайти у сюжеті карикатури, де шкідники лісового господарства прийшли висловити вдячність за неухважність до боротьби з ними Всесоюзному НДІ агролісомеліорації. Біля дверей закладу величезних, вище людського зросту жуків, гусениць і личинок зустрічає переляканий і розгублений самотній старий вчений [24].

Міністерство сільського господарства, видавши у 1949 р. програму для сільськогосподарських шкіл, показало свою відірваність від колгоспного життя: багато часу в програмі шкіл відводилося вивченню ручного реманенту – кіс, серпів, вил, граблів – і майже нічого для вивчення складних машин. На карикатурах можна було побачити літніх викладачів, які захоплено читали лекції і демонстрували практичне застосування серпів, кіс, граблів і вил, у той час як за парканом з колючим дротом школи новітні комбайни, трактори, сівалки та косарки виконують сільськогосподарські роботи швидко і якісно. Але молодим слухачам, які намагаються через щілини в паркані познайомитися з новими складними машинами, радять не відволікатися від занять і «Через паркан не заглядати!». На обличчях молодих людей – бажання дізнатися щось нове; з тугою і невдоволенням вони слухають своїх лекторів [25].

Траплялося так, що і представники міністерства сільського господарства, послані перевіряти готовність пунктів із заготівлі хліба, нехтували своїми справами і фактично не займалися своїми прямими обов'язками. Лежачи на землі під парасолькою, що захищає його від сонця, чиновник солодко спав, посміхаючись уві сні, на тлі «битви за врожай». Такий адміністратор ще й нечупара: незмінні атрибути відповідального працівника – туго набитий портфель, капелюх, біла сорочка, костюм, зведення, розкидані навколо та підготовлені для звітів [26].

На сторінках журналу вдалося зустріти невеликий фейлетон, присвячений знову-таки безвідповідальному відношенню «поважної установи» до своїх прямих обов'язків. Росрадгоспспостачання, покликання якого – забезпечувати колгоспи сільськими сподарськими машинами, рапортував про намір передати тресту кілька одиниць техніки. Проте минув рік, а ніяких нових поставок не було. Напрошується висновок, що якщо приміські господарства в минулому році якось обійшлися без сільгоспреманенту, то і в цьому році, враховуючи минулорічний досвід, теж знайдуть вихід із скрутного становища [27].

Потурання і незнання справи керівниками у своїх господарствах часто призводило до того, що колгоспні землі захоплювалися різними організаціями під присадибні ділянки. Подібні явища знаходили відображення в карикатурах, де голова колгоспу, дивлячись на розділ землі, кричить «Караул, ріжуть!..», у той час як працівники, не

звертаючи жодної уваги на «потерпілого», відміряють землю «на корм корові голови райвиконкому», «на городи сільгоспвідділу», «під баштан зав. райфо» [28].

Не дивно, що від безвідповідального керівництва чиновників, проявляються на місцях всілякі випадки ліні, розхлябаності, дармоїдства, крадіжок, байдужості до своєї роботи. На сторінках журналу «Крокодил» критикувалися працівники сільського господарства, що недобросовісно виконували свої трудові обов'язки.

У таких працівників техніка з ремонту та в ремонт не відрізняється – «Не моє, мені – все одно». Тому винуватцями простоїв і аварій були прості механізатори [29]. Точно так само не шкода колгоспного добра і водіям вантажних автомобілів, які не стежать за технічним станом свого транспорту і більшу частину врожаю висипають на дорозі на радість ховрашкам, які чекають на узбіччях. Тяжкості наслідків такі працівники не усвідомлюють: на їхніх обличчях – радість, посмішки, сигарети в зубах [30].

Справжньою бідою сільськогосподарських підприємств були прості лінощі. Сидячи по коліно в багнюці, можна зітхати і заздрити своїм колегам, самому нічого не роблячи для того, щоб і в тебе був порядок і чистота, а тварини доглянуті і ситі [31]. А іноді робота просто заважала відпочивати на робочому місці – сонце не дає спати під жаткою (лопаті не закривають сонце), комбайн – інша справа. У його тіні можна виспатися добре, імітуючи ремонтні роботи [32]. Від неробства колгоспників страждали не тільки техніка і худоба, але й посіви, посаджені й вирощені трудовими руками інших працівників. Проте захистити від шкідників урожай ставало проблемним знову ж таки через ліню і небажання працювати деяких фахівців. Маючи план боротьби з польовими шкідниками, мирно спить серед хлібів молодий з рум'янцем на щоках хлопець, підстеливши свою документацію на землю, щоб не забруднити костюм. Оцінити його доброту і старанність могла тільки «кузькіна сімейка» – кузька (жук-шкідник посівів) і його мати, вважаючи його «кузькіним добрим дядьком» [33].

Але не завжди ледарю і неробі вдавалося довго і успішно маскуватися під працюючого колгоспника – їх виключали з колективів, помітивши їхнє ставлення до роботи. Чухаючи потилицю, зсунувши кепку на лоба, димлячи цигаркою, об'єкт відплати дивувався: «За що мене виключили з колгоспу?». Намагався виправдовуватися: «Я орав землю!» – п'яний валявся в багні; «Старанно займався обліком!» – рахував ворон під час роботи в полі; «Доглядав за молодняком!» – з малюками ходив на рибалку; «Завжди був попереду!» – за обіднім столом під час перерви; «Намагався на всі лади!» – грав на гармошці в робочий час, димлячи цигаркою [34].

В одній кампанії з ледарями часто героєм сатири ставали розкрадачі і нехлюї. Овес, призначений для колгоспних коней, забирають додому конюхи; оранка земель для посіву зерна проходить на глибині тільки шістнадцяти сантиметрів, і це здається агрономові відмінним показником; не вистачає часу змастити колеса возів маззю, сподіваючись на те, що і без неї вони прослужать довго [35].

Отже, сатира, присвячена темі сільського господарства СРСР, орієнтувалася на народне розуміння проблем і негараздів у цій сфері діяльності: винуватцями показувалися не аморфні шпигуни та диверсанти, а корумповані чиновники (недовіра до яких взагалі була характерна народним масам), а також ледарі, нероби, п'яниці, статус «ворогів» яких можна було пояснити об'єктивними негативними рисами людського характеру.

Колосальні руйнування великих промислових центрів, різних підприємств, цехів вимагали негайної відбудови, що почалася відразу ж після звільнення країни від окупації. Відновлення виробництва в СРСР почалося і досягло поставлених цілей завдяки високому ентузіазму трудящих, які вірили, що після переходу на мирні рейки, життя зміниться на краще. Однак надії на швидке поліпшення життєвого рівня поступово зводилися нанівець – темпи розвитку радянської держави обумовлювали те, що виробничих сил для моментального наділення кожного громадянина обіцяним

житлом та «місцем під сонцем» не вистачало. Знаючи про бажання народу, радянські пропагандисти у виробничій сфері знайшли тих, через кого і не вдається втілити «казку в життя». Так само, як і в сільському господарстві, «ворогами» у цій сфері стали керівники підприємств, а також безліч безвідповідальних, часом дурних працівників. На них і списували низьку якість вироблених товарів, величезну кількість бракованих виробів. Адже головною була не якість, а кількість.

Часто на сторінках журналу «Крокодил» з'являлися карикатури, що зображували безвідповідального чиновника у вигляді «наочного посібника для деяких відділів кадрів», якого треба остерігатися і уникати. На малюнках можна було побачити вдовоаного важливого чоловіка середніх років з гордо піднятою головою, із відчуттям повної переваги над оточуючими, у шикарному костюмі, білий сорочці, із обов'язковим телефоном на канцелярському столі і новомодною автоматичною кульковою ручкою. Персона, на перший погляд, – важлива. Але, аналізуючи його діяльність, карикатуристи відзначали, що «цілі частини його організму» вели антидержавну діяльність: голова без думок про побутові потреби робочих та службовців; вухо, яке не чує про ремонт заводського клубу; зуб, який наточений на голову завкому за критику; серце, яке не лежить до дитячого саду і піонерського табору; шлунок, що не перетравлює новаторських пропозицій; спина, яку часто бачать у цехах; палець, який не поворухнувся для поліпшення роботи ідальні; нога, що не ступала на поріг робочого гуртожитку; і шия, яку, на думку авторів, потрібно намилити за все перелічене [36].

Такі керівники, природно, мало думали про стан справ на своєму підприємстві. Бачимо, що їх мало хвилювала проблема підготовки до зими, хоча діти вже купували ковзани, жінки варили варення, бабусі дов'язували чергову пару теплих рукавиць. А ось безвідповідальний глава підприємства відпочивав, сидячи в затишному кріслі у своєму кабінеті, покурюючи цигарку, і від неробства майстрував паперові фігурки, очікуючи перед телефоном дзвінка «зверху» [37].

Безвідповідальність керівників переростала в потурання; вони не утримували з бракоробів штрафи за брак, міркуючи так: «Він у мою кишеню не заліз!..». Стверджуючи це, вони сприяли розбазарюванню державних коштів і матеріалів. Зате свою кишеню тримали на замку, для вірності заколовши її ще й шпилькою. На малюнках у таких керівників очі закриті; однією рукою вони притримують свою кишеню, а другою демонструють наявність державних коштів [38].

Звичайно ж, за таку незадовільну роботу треба було нести відповідальність. Але завжди знаходилися добрі родичі і знайомі, які замість критики і покарання брали таких працівників до себе заступниками, – сатирики нещадно клеймували nepoтизм, характерний і для радянської чиновницької системи. Тому в карикатурах можна було зустріти солідних міністерських чиновників, у добротному пальті, у капелюсі, зі шкіряним портфелем, поруч з автомобілем, які по-дружньому докоряли своїх родичів і знайомих: «Не впорався з цехом, заводом – іди до мене заступником». Опущені плечі і сумне обличчя винного говорило про те, що все це відбувається з ним не в перший раз, він до цього зник [39]. Членів своєї сім'ї керівники різних рангів намагалися влаштувати по знайомству на різні посади підприємств. Плановики, касири, техніки, головбухи – ось ким хотіли бути родичі і знайомі чиновників, не демонструючи при цьому будь-яких навичок і вмінь. Всі ці оформлення відбувалися найчастіше за шикарно накритими столами [40]. Коли ж у такого чиновника виявлялися факти розкрадання державної власності, найближчі родичі розкрадача, що знали про злочини, залишалися осторонь: «Розтрачували гроші разом, а судили його одного». На малюнках з задоволеною життям людини, який може все, об'єкт перетворювався в сутулого, маленького непоказного чоловічка, що сидів на лаві підсудних [41]. Але до тих пір, поки такі горе-керівники не виявлялися в залі суду, вони користувалися своїм службо-

вим становищем. Так бувало, що за виконання певних обов'язків вони вимагали хабарі та вечері в ресторанах. Тоді робота рухалася з місця. Навіть худа і маленька людина на карикатурах виглядала надutoю, важливою і самовпевненою [42].

Часом слова і справи чиновників розходилися. У звітах і доповідях ситуація на підприємствах виглядала довершеною, насправді – робота не виконувалася взагалі (гнів ліс, протікали дахи, простоювали верстати) [43]. Але звіти в главк несли інформацію про стовідсоткове виконання намічених планів. Коли ж дані в дорозі спотворювалися (губився нуль – змінювалася цифра 100 на 10), недбайливі керівники дивувалися: «Звідки в главку могли дізнатися правду?» [44]. Іноді вищому начальству йшли абсурдні рапорти і звіти. Заплутавшись у брехні, замість виконаних за планом восьми пунктів зобов'язань, у звіті вказувалися чотирнадцять. Доводилося такому чиновнику не солодко – адже потрібно було пам'ятати всю брехливу інформацію, щоб не помилитися в черговий раз. Вони забували про простий рецепт: «Щоб не забрехатися, завжди говори правду» [45].

За своїми функціональними обов'язками керівники повинні були знаходити і усувати недоліки у роботі свого підприємства. Раз на місяць під час наради трудового колективу такий начальник «зупинявся» на недоліках, критикував, і кожен день проходив повз, ніби нічого не помічаючи у себе під носом [46]. А якщо щось і змінювалося, то, приміром, сміття з одного цеху переміщалося в інший, створюючи ілюзію «усунення» прорахунків і помилок [47].

Цікавий і інший варіант сатири про нехлюйство керівників: сім рай промкомбінатів управління місцевої промисловості одного курортного міста занадто багато часу приділяли освоєнню нового фасону купальних костюмів. В результаті сім цих установ до початку купального сезону випустили всього-на-всього тридцять дев'ять купальних костюмів, про що й розповів журнал «Крокодил» своїм читачам [48].

У гонитві за виконанням плану горе-керівники зовсім не приділяли уваги якості продукції, рапортуючи тільки про кількісні показники. Тому на підприємствах отримала широке розповсюдження робота бракоробів. З бракованих речей і предметів, що надходили на полиці магазинів, можна було організувати виставки «Як не треба...»: відра і чайники потрібно було «берегти від води», замки «не відмикати і не замикати», гасові лампи і примуси «берегти від вогню», іграшки «не давати дітям», парасольки і калоші «оберігати від вологи», шапки та рукавички «використовувати тільки при кімнатній температурі», а дерев'яні стільці витримували «граничне навантаження в 997 грамів» [49]. Магазины з такою продукцією були «застраховані від крадіжок» – природно, що такі товари і охороняти не потрібно [50].

Браковані товари були на будь-який смак: яскраві модні тканини з малюнком, який «після першого прання начисто зійде»; костюми, пошиті за нестандартними мірками; стільці, що ламаються під людьми, що на них сидять. Продавці намагаються позбутися бракованих виробів, рекламують їх покупцям. Адже у них був свій план – за продажами. Навіть знаючи про недоліки товарів, вони вели активну торгівлю [51].

Бракованими виходили навіть наочні посібники для школярів. Про це розповідає журнал на своїх сторінках. Так, таблиця множення дивує своїми даними: добуток шести і трьох дорівнює шістнадцяти; семи і п'яти – тридцяти шести. Звідси випливає, що нам усім треба перенавчатись, адже «не переробляти ж таблицю, випущену мільйонним тиражем!» [52].

Звідки береться така низька якість товарів? Відповідь знаходимо в роботах сатириків. «Першосортна сировина псується третьосортною роботою». Брак знань і кваліфікації працівників і давали такі результати: розібратися з новими деталями вони не можуть, у них нема знань навіть про старі; освоїти нову технологію виготовлення – проблема, бо немає необхідних умінь. Такі «роботяги» під час виготовлення деталей

могли 70 % металу пустити на стружку, добиваючись потрібного результату пробним методом, не маючи необхідних досвіду, знань, умінь і навичок [53]. Зображувалися такі виробничники в неохайному робочому одязі, замурзаними і нечесаними, зі стурбованим виразом обличчя, яке говорило про те, що людина зіткнулася з нерозв'язною проблемою – робочим завданням [54]. Зате молоді робітники після закінчення ремісничих училищ не могли приступити до роботи через недовіру керівників підприємств – замість управління верстатом і виготовлення якісної продукції їм довіряли прибирання цехів. Молоді кваліфіковані кадри використовувалися не за призначенням [55].

Поширеним явищем на заводах і фабриках була штурмівщина. Неробство протягом місяця давало невиконання плану. Потурання безвідповідальних директорів призводило до того, що багато робочих нехтували своїми прямими обов'язками: «Ти мене, робота, не бійся, я тебе не зачеплю!» – такі були принципи ледарів на підприємствах. Такий тип працівників зображувався в чистому спецодязі, кишені якого були заповнені інструментами. На перший погляд можна було подумати, що перед нами досвідчений, кваліфікований співробітник. Однак, чисті руки, сховані в кишені, говорили про те, що людина ухиляється від роботи [56]. Дехто у своїх хитрощах ухиляння від роботи йшли ще далі: навіть не виходячи на зміну, вони могли отримувати зарплату, так як їх добросерді колеги за цехом відмічали їх як присутніх на робочому місці. Ось і виходило, що біля верстатів у цеху стояли одиниці, а присутніми на папері були всі [57].

Щоб надолужити згаяний час і не зазнати критики, керівні працівники оголошували «ударну роботу» в останні дні місяця. Найчастіше саме «32 числа на заводах і не вистачало» [58]. Керівники деяких підприємств у гонитві за кількісним виконанням плану випускають в кінці місяця або кварталу ті вироби та товари, які вимагають менших зусиль і витрат – замість потужних автомобільних двигунів з конвеєра «виходили» ножиці, кліщі, викрутки [59].

В умовах повоєнного відновлення народного господарства, зокрема в промисловості, отримав друге життя стаханівський рух. Прості робітники з ентузіазмом і стовідсотковою віддачею хотіли якомога швидше відродити підприємства, підняти рівень виробництва. Звичайно ж, таке завзяття і бажання людей треба було вітати і підтримувати. Але деякі керівники в гонитві за славою забували про основне виробництво, переходячи на управління роботою передовиків-стахановців. На підприємствах це викликало подив і обурення – у боротьбі за рекордами керівники забували про підвищення продуктивності праці в цілому. А на питання: «Чому цех у прориві?» самі робітники відповідали: «Керівництво обслуговує одного стахановця». Величезна кількість браку проходила повз уваги директорів заводів і фабрик, які «переключилися» виключно на рекордсменів [60]. На карикатурах вони завжди зображувалися поруч з передовиками – важливі, пихаті, самовдоволені, як ніби це вони встановлюють рекорди, перебивають старі норми. Але не всі серед простих робітників підтримували рекордсменів. Вони були простими спостерігачами, ніякої радості і гордості за славу працюючих колег вони не відчували; були задоволені тим, що, в той час як увага начальства прикута до стахановців, вони можуть байдикувати і відпочивати. У них теж боліли руки, але не від роботи, а від оплесків, якими вони старанно супроводжували чужу працю. Виглядали вони в роботах сатириків задоволеними життям, з хитро примруженими очима, в яких явно читалося почуття переваги над іншими: «Ви працюєте – я відпочиваю» [61].

Таким чином, до «ворогів» на виробництві належать безвідповідальні керівники, які своїм потуранням породили новий тип внутрішнього «ворога» – безліч бракоробів, ледарів і нероб, які своїми діями, а іноді і бездіяльністю, гальмують стрімкий розвиток народного господарства. Нищівній критиці піддається і штурмівщина. Одночасно з

«ворогами» зображуються і справжні чесні трудівники, показуючи те, що прояв людських недоліків є явищем тимчасовим.

Отже, ми можемо спостерігати такі ж особливості в зображенні «ворога» у виробничій сфері, що були наявні і в сільському господарстві.

Аналізуючи зміст журналу «Крокодил» досліджуваного нами періоду (1945–1953 рр.), можна зробити висновок, що з образом «шкідників» (принципові противники всього радянського) було покінчено, закінчилася епоха масових репресій, довоєнних політичних чисток. Для нового покоління радянських людей сліпа віра в образ працівника-саботажника, ненависника всього радянського була не актуальною, не користувалася довірою. Через це публікації в журналі переорієнтувалися на критику безвідповідальних робітників. Фейлетони і гумористичні замітки «Крокодилу» почали підкреслювати, що помилки найчастіше виникають через незнання справи, безвідповідальність, нехлюйство керівників господарств і промислових об'єктів. Спостерігалось також помітне зростання сатири на образи так званих асоціальних громадян (дармоїдів, п'яниць, хуліганів), які були невід'ємною частиною всіх сфер народного господарства і ставали, самі не знаючи про це, «крайніми» у різних невдачах, помилках та прорахунках керівництва країни. Важливою відмінністю образу внутрішнього «ворога» в сміховій культурі СРСР є його зображення, яке за формою не відрізняється від «справжніх» радянських трудівників. Таким чином, радянські пропагандисти намагалися показати, що внутрішній «ворог» знаходиться в безпосередній близькості з народом, він серед нас і такий же як і ми. Гіперболізація притаманна не образу, вона стосується лише діяльності або результату роботи «ворога».

Пояснити такі особливості карикатур досліджуваного періоду можна згадавши історичний контекст. Люди, які повернулися з фронтів Другої світової війни, з одного боку, «побачили світ» і були менш сприйнятливими до грубої пропаганди про «ворогів народу», з іншого – бачили жахи війни та тепер потребували мирної, гумористичної атмосфери, що і відтворювали карикатури, памфлети та фейлетони. Допомогти їм могли сатирики, що були вихідцями з народу, отже, знали народні мотиви, які можна було використовувати в творах.

Подальше дослідження проблеми передбачає вивчення інших джерел сміхової культури – публікацій і карикатур журналу «Перець», а також сатиричних плакатів. Їхня інтерпретація допоможе в майбутніх дослідженнях особливостей пропаганди СРСР в історичному контексті.

РЕЗЮМЕ

Данная статья демонстрирует использование образа «врага» в смеховой культуре СССР с помощью выпусков сатирического журнала «Крокодил» за 1945–1953 годы. В частности, анализируется образ «врага» в различных отраслях экономики (сельское хозяйство и промышленность); исследуется «адаптационный период» для советского тоталитарного государства после Второй Мировой войны, его особенности в сфере пропаганды, которая старалась приспособиться к мирной послевоенной обстановке, для которой устарели милитаристские методы военной эпохи в смеховой культуре и пропаганде. В статье рассказывается, как тоталитарное государство пыталось переложить свои просчеты и ошибки в общем построении и в экономике на различных «врагов» из низов советского общества; характеризуются типы этих «врагов» (пьяницы, лентяи, местные чиновники и т. д.); анализируется, как именно трансформировался образ «врага» в советской пропаганде от предвоенной эпохи, и показываются причины этих изменений. Автором отмечено, что «плохие примеры» и «проблемы на местах», которые показаны в пропаганде, не были выдумкой государственной машины, а были основаны на реальных случаях коррупции на низших

уровнях (наприклад, «штурмовщина»), що і висветили карикатуристи. Определенный уровень свободы для художников также показан в «Крокодиле»: некоторые карикатуристи критиковали Министерство сельского хозяйства и другие ведомства СССР. Исследование охватывает не только карикатуры, но и фельетоны и памфлеты. Также показаны настоящие труженики в сферах экономики на контрасте с асоциальными и безответственными рабочими. Статья написана с использованием материалов непосредственно из источников, без использования предыдущих работ других исследователей. В целом, исследователь заключает, что сатирическая пропаганда на страницах журнала «Крокодил» распространяет оптимистические идеи через контраст плохих и хороших примеров: пытается показать, что «враг» приходит не от какого-либо враждебного саботажника (как, например, было характерно для 1930-х гг.), а от безответственных работников среди советских тружеников. Тем не менее, читателю журнала становится ясным, что эти отрицательные моменты временны и скоро будут ликвидированы законопослушными представителями рабочего класса.

Ключові слова: образ «врага», пропаганда, смеховая культура, сатира, сельское хозяйство, промышленность.

SUMMARY

This article showcases the use of the idea of «enemy» in the comedic spheres of Soviet culture, using the 1945–1953 issues of the satirical magazine «Krokodil» («crocodile») as examples. Specifically, the idea of „enemy” in different branches of economy (industry and agriculture) is analyzed. In particular, the researcher overviews the «adaptation period» for the Soviet totalitarian state after World War II, its specifics in the sphere of propaganda, which needed to «accustom» to the more or less peaceful post-war state of things, for which the militaristic methods of war-era in comedic propaganda were outdated. The article showcases how the totalitarian state tried to shift its own mistakes in general build-up and economic reforms onto miscellaneous «enemies» from the lower ranks of Soviet society, characterizing the types of such «foes» (drunkards, «lazies», local clerks and officials etc.) and analyzing exactly how the idea of «enemy» in Soviet propaganda changed from the pre-war era, along with the causes for such a change. It is also noted that the «bad examples» and «local problems» shown in propaganda weren't all a state-made hoax, but were based on actual cases of corruption on the lowest levels of economy (such as «shturmovshchina», the last-minute rush at the end of a planning period), seen by the caricaturist artists themselves. The certain level of freedom for the artists is also shown, as some of the «Krokodil» caricatures directly attack the Ministry of Agriculture and other departments of the state. The article does not stop at just caricatures: feuilletons, jokes and anecdotes from the satirical magazines are researched for the cases of propaganda against the «enemies in industry and agriculture». The «good examples» of the working class that contrast the unruly drunks and lazy workers are also shown. The article is written using material directly from sources, without the use of previous works from any other researcher. Overall, the researcher concludes that the satirical propaganda on the pages of «Krokodil» promotes an optimistic idea through the contrast of bad and good examples: it tries to show that the «enemy» comes not from some hostile saboteurs (as the 1930-s era propaganda made it seem like), but from the «bad apples» among the Soviet people; however, it is stated that such negative forces are temporary and will soon be overturned by the tide of lawful and dutiful working class.

Keywords: enemy, propaganda, humor culture, satire, agriculture, industry.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1964. – № 10. – С. 54–59; Поршнева Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнева. – М., 1966. – 288 с.
2. Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Б. Гасанов. – М., 1994. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text9/15.htm#з_28.
3. Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm>.
4. Бродаты Л. Поправка к классику / Л. Бродаты // Крокодил. – 20.04.1948. – № 11. – С. 8.
5. Щеглов Е. На предельной скорости / Е. Щеглов // Крокодил. – 10.11.1949. – № 31. – С. 10.
6. Ведерников Е. И разошлись, как в море корабли / Е. Ведерников // Крокодил. – 10.09.1951. – № 25. – С. 7.
7. Черемных М. Недурно устроилась / М. Черемных // Крокодил. – 10.04.1949. – № 10. – С. 6; Еван Е. Трудодни в колхозе / Е. Еван // Крокодил. – 20.08.1948. – № 23. – С. 1.
8. Каневский А. С любовью не шутят / А. Каневский // Крокодил. – 10.06.1949. – № 16. – С. 6.
9. Ведерников Е. Барашек по-гурьевски / Е. Ведерников // Крокодил. – 30.06.1949. – № 18. – С. 7.
10. Семенов И. Занятый человек / И. Семенов // Крокодил. – 20.12.1950. – № 35. – С. 10.
11. Ведерников Е. Не та экономия / Е. Ведерников // Крокодил. – 20.01.1952. – № 2. – С. 14.
12. Семенов Е. Там, где не готовятся к весне / Е. Семенов // Крокодил. – 10.12.1949. – № 34. – С. 8–9.
13. Ведерников Е. Срываю кампанию / Е. Ведерников // Крокодил. – 10.01.1951. – № 1. – С. 2.
14. Семенов И. Потеря / И. Семенов // Крокодил. – 30.11.1948. – № 33. – С. 11.
15. Семенов И. Не в ладах с погодой / И. Семенов // Крокодил. – 30.03.1950. – № 9. – С. 2.
16. Семенов И. Ремонт / И. Семенов // Крокодил. – 10.02.1950. – № 4. – С. 12.
17. Баженов А. Двигатель в две поросычи силы / А. Баженов // Крокодил. – 10.09.1949. – № 25. – С. 13.
18. Коновалов В. Инвентаризация / В. Коновалов // Крокодил. – 20.03.1952. – № 8. – С. 4.
19. Елисеев К. На высоте / К. Елисеев // Крокодил. – 30.11.1948. – № 33. – С. 12.
20. Черемных М. Урожай / М. Черемных // Крокодил. – 10.08.1949. – № 22. – С. 16.
21. Козюренко А. Сражение под Сумами / А. Козюренко // Крокодил. – 10.06.1949. – № 16. – С. 7.
22. Каневский А. Что такое хорошо и что такое плохо / А. Каневский // Крокодил. – 10.02.1950. – № 4. – С. 5.
23. Ломидзе Г. Сводка / Г. Ломидзе // Крокодил. – 20.09.1949. – № 26. – С. 8.
24. Ведерников Е. Адрес в один адрес / Е. Ведерников // Крокодил. – 30.09.1950. – № 27. – С. 13.
25. Семенов И. Учеба / И. Семенов // Крокодил. – 20.04.1951. – № 11. – С. 16.
26. Черемных М. Один в поле не воин / М. Черемных // Крокодил. – 10.07.1952. – № 19. – С. 6.
27. Россхознедоснаб // Крокодил. – 20.05.1948. – № 14. – С. 9.
28. Ведерников Е. Председатель колхоза / Е. Ведерников // Крокодил. – 10.07.1950. – № 19. – С. 2.
29. Коновалов В. Задача с двумя неизвестными / В. Коновалов // Крокодил. – 10.04.1949. – № 10. – С. 4.
30. Черемных М. Популярность / М. Черемных // Крокодил. – 30.08.1949. – № 24. – С. 1.

31. Елисеев К. На свинью неча пенять, коли... / К. Елисеев // Крокодил. – 10.08.1949. – № 22. – С. 4.
32. Каневский А. Со всеми удобствами / А. Каневский // Крокодил. – 10.07.1950. – № 19. – С. 14.
33. Елисеев К. Кузькина семейка / К. Елисеев // Крокодил. – 30.07.1950. – № 21. – С. 11.
34. Еванг Е. Лодыредни / Е. Еванг // Крокодил. – 20.05.1948. – № 14. – С. 9.
35. Черемных М. Колхозный крокодил / М. Черемных // Крокодил. – 20.09.1949. – № 26. – С. 5.
36. Елисеев К. Человек не на месте / К. Елисеев // Крокодил. – 20.06.1948. – № 17. – С. 2.
37. Ганф Ю. Подготовка к зиме / Ю. Ганф // Крокодил. – 30.08.1948. – № 24. – С. 8.
38. Черемных М. «Добрый» хозяйственник / М. Черемных // Крокодил. – 10.01.1949. – № 1. – С. 11.
39. Генч Л. Мера наказания / Л. Генч // Крокодил. – 10.10.1950. – № 28. – С. 4.
40. Завалуев С., Сачков В. По-семейному / С. Завалуев // Крокодил. – 10.01. 1951. – № 1. – С. 6.
41. Баженов А. Наказание / А. Баженов // Крокодил. – 20.01.1953. – № 2. – С. 5.
42. Юрьев Ф. Руководитель / Ф. Юрьев // Крокодил. – 30.03.1950. – № 9. – С. 13.
43. Черемных М. Слова и дела / М. Черемных // Крокодил. – 30.11.1951. – № 33. – С. 4.
44. Семенов И. Телеграф помог / И. Семенов // Крокодил. – 10.01.1952. – № 1. – С. 3.
45. Черемных М. Крах очковтирателя / М. Черемных // Крокодил. – 10.10.1949. – № 28. – С. 3.
46. Баженов А. Докладчик / А. Баженов // Крокодил. – 28.02.1951. – № 6. – С. 14.
47. Баженов А. На другом месте / А. Баженов // Крокодил. – 10.07.1951. – № 19. – С. 12.
48. Мартиросов Б. Завтрашний день купального костюма / Б.Мартиросов // Крокодил. – 30.07.1950. – № 21. – С. 11.
49. Зубов А. Как не надо... / А. Зубов // Крокодил. – 10.12.1949. – № 34. – С. 13.
50. Бродаты Л. Застрахованы от краж / Л. Бродаты // Крокодил. – 20.09.1945. – № 30. – С. 5.
51. Васильев В. Удобная ткань / В. Васильев // Крокодил. – 10.04.1949. – № 10. – С.5, 8;
Каневский А. Директор на высоте / А. Каневский // Крокодил. – 10.02.1949. – № 4. – С. 14.
52. Арифметика дыбом // Крокодил. – 20.05.1948. – № 14. – С. 9.
53. Щеглов Е. Большой запас / Е. Щеглов // Крокодил. – 20.07.1952. – № 20. – С. 3.
54. Черемных М. Запарился / М. Черемных // Крокодил. – 20.12.1950. – № 35. – С.2;
Генч Л. Очень просто / Л. Генч // Крокодил. – 10.04.1951. – № 10. – С. 4.
55. Горяев В. Не подходит / В. Горяев // Крокодил. – 20.09.1948. – № 26. – С. 7.
56. Васильев В. Работа / В. Васильев // Крокодил. – 10.07.1952. – № 19. – С. 2.
57. Черемных М. Номера, которые сходят с рук / М. Черемных // Крокодил. – 20.08.1952. – № 23. – С. 5.
58. Лис Н. Заводской юмор / Н. Лис // Крокодил. – 20.06.1951. – № 17. – С. 4.
59. Каневский А. Заводской юмор / А. Каневский // Крокодил. – 10.12.1951. – № 34. – С.6.
60. Баженов А. Стахановец / А. Баженов // Крокодил. – 30.09.1951. – № 27. – С. 7;
Фридкин Б. Заводской юмор / Б. Фридкин // Крокодил. – 30.01.1952. – № 3. – С. 5.
61. Семенов И. Не покладая рук / И. Семенов // Крокодил. – 10.09.1946. – № 25. – С. 8.

Надійшла до редакції 4.11.2014 р.